

Kan det finnas en postmodern sociologi?

Olof Hallonsten

Särtryck av kapitel i antologi

Referens:

Hallonsten, O (2025) Kan det finnas en postmodern sociologi? s 161-193 i *Tillståndet. Om postmodernismen och dess lärdomar*, red Anders Burman och Anna Victoria Hallberg (Daidalos).

Inom sociologin finns en palett av teoretiska begrepp som beskriver den tid vi i dag lever i: *senmodernitet, reflexiv modernitet, flytande modernitet, multipla moderniteter*. Samt såklart *postmodernitet*. Medan de övriga begreppen är relativt väldefinierade och utredda är begreppet *postmodernitet* sociologiskt problematiskt, på två sätt. Delvis har det blandats samman med *postmodernism*, som är delvis normativt och därmed överlappar med politisk aktivism, och som dessutom har en användning inom konsten. Begreppet *postmodernism* är därför huvudsakligen icke-sociologiskt, vilket ju visas inte minst av de övriga pregnanta bidragen i denna bok. Men den normativa tyngdpunktsförskjutningen av begreppet *postmodernism* i den allmänna debatten har för sociologiskt vidkommande lett till viss förvirring kring vad *postmodernitet* betyder och hur det förhåller sig till den sociologiska analysen av *moderniteten*, som var ämnets huvudsakliga fokus under lång tid. Ett annat problem med *postmodernitet* som begrepp inom sociologin är att det eventuellt innebär ett teoretiskt konstaterande att det moderna tillståndet är upphävt och ersatt av något annat. Mot bakgrund av att sociologiämnet under sina första hundra års existens definierades av att det studerade just *moderniteten*, skulle detta kunna innebära att *postmodern sociologi* blir en självmotsägelse.

I detta kapitel diskuteras dessa båda problem i ett försök att ge uppmärksamhet åt några bidrag till den sociologiska teorin under den senare delen av 1900-talet, som kan vara till hjälp för att begripa begreppet *postmodernitet* i sociologisk mening. Diskussionen utmynnar i konstaterandet att begreppet *postmodernitet*, för att fungera sociologiskt, bör inkorporeras i en bredare förståelse av *moderniteten*, eventuellt tillsammans med en ytterligare kategorisering och periodisering av den moderna epoken, där *moderniteten* både ses som det

övergripande tillståndet, och inom sig antas rymma olika schatteringar och olika faser i sin egen utveckling. Om detta sker är postmodernitet ett oproblemiskt begrepp.

På vägen till denna slutsats uppenbarar sig dock att det i förhållande till en beskrivning av samhället som postmodernt, och till en postmodernistisk kritik av moderniteten, finns flera viktiga frågor för sociologin att hantera. Detta både som ett led i sociologins strävan efter att vidmakthålla och förnya läsningen av sina klassiker, och som ett led i att fortsätta att vara en relevant uttolkare av samhället och samhällslivet. Här diskuterar jag dessa problem och vad de innebär för sociologin, liksom vad de i bredare mening kan bidra med ifråga om en djupare förståelse för vad postmodernitet och postmodernism är.

Sociologin och omprövningen av modernitetens hegemoni

Åtminstone fram till 1950-talet var sociologin modernitetens vetenskap. Sociologin ägnade sig åt att tolka och analysera moderniteten, och betraktade det moderna tillståndet som enhetligt och separat från det förmoderna eller traditionella. Detta moderna tillstånd ansågs (och anses alltjämt) karaktäriseras av en förnuftsaserad syn på världen i upplysningens spår, en utvecklade (marknads)ekonomi baserad på konsumtion och industriell produktion, en omfattande statsapparat med byråkratiska och demokratiska inslag, långtgående urbanisering och kommunikation över stora avstånd, och en stark tilltro till framsteg genom vetenskaplig och teknisk utveckling. Dessa karaktärsdrag i det moderna samhället betraktades ha utvecklats över en längre tid, med start i upplysningen och den första industriella revolutionen, och sedan vuxit fram gradvis. Likväl tycktes det stå i mycket tydlig kontrast till förmoderna eller traditionella samhällen, och vara uppbyggt av ett antal starka institutioner som är sinsemellan starkt differentierade men gemensamt bygger ett integrerat och homogent samhälle. De flesta sociologer antog också, eller gjorde gällande, att moderniteten är västerländsk till sin karaktär, och att andra samhällen med nödvändighet kommer att genomgå samma utvecklingsprocess och därmed uppnå det oundvikliga moderna tillståndet.

Mot bakgrund av sociologins generella idé om moderniteten ägnade sig dess förgrundsgestalter under tiden mellan cirka 1850 och 1950 huvudsakligen åt att analysera olika aspekter av det moderna tillståndet: hur det skiljer sig från det traditionella eller förmoderna, hur samhället hålls samman under moderniteten, hur de centrala institutionerna är uppbyggda och förhåller sig till varandra och till helheten, liksom till den enskilda människan, och vilka moderniseringens konsekvenser är, exempelvis alienering, anomi, och

avförtrollning. Den klassiska sociologin var väsentligen funktionalistisk, vilket innebär att den betraktade det moderna samhället som en ordnad struktur som utvecklas organiskt och i huvudsak i harmoni. Undantag fanns, inte minst i form av Karl Marx mer konfliktorienterade samhällsanalys, och detaljerna varierade naturligtvis också i övrigt, men i sin barndom dominerades sociologin av en syn på det moderna samhället som något homogent, universellt och ordnat.

För ungefär ett halvsekel sedan började dessa centrala teoretiska antaganden kring det moderna tillståndet att ifrågasättas, inom och utanför sociologin. Den teoretiska omprövningen inom sociologin kan sägas ha inletts med C. Wright Mills viktiga och mycket inspirerande kritik av funktionalismen i sin bok *Den sociologiska visionen (The Sociological Imagination)* från 1959.¹ Genom Mills nyckelverk började funktionalismens dittillsvarande dominans inom sociologin brytas upp. Därmed gavs så småningom plats för andra teoretiska perspektiv och utgångspunkter för sociologisk analys, såsom poststrukturalism, symbolisk interaktionism, *rational choice*-teori, systemteori, nyinstitutionell teori, etnometodologi och så vidare. Denna teoretiska expansion förklaras delvis av ett generationsskifte och en stark tillväxt av samhällsvetenskapliga ämnen vid universiteten i Europa och USA vid 1900-talets mitt. En långsiktig konsekvens av uppgörelsen med funktionalismen blev att sociologin i dag ägnar sig åt en lång rad studier som inte har direkt eller ens indirekt med det moderna tillståndet att göra, utan som i stället gränsar till antropologi, socialpsykologi och andra beteendevetenskaper med andra teoretiska utgångspunkter. Dessa delar av sociologin diskuteras inte fortsatt i denna essä, eftersom de befinner sig långt från vad som här är ämnet. En annan konsekvens av den teoretiska omprövningen, som är min ambition att utförligt diskutera, är att den sociologi som mer aktivt hållit sig kvar i den klassiska traditionen har hanterat omprövningen genom att lansera nya modernitetsteorier under begrepp som senmodernitet, reflexiv modernitet och så vidare.

Men den teoretiska omprövningen inom sociologin sammanföll och samvarierade naturligtvis också med omfattande samhällsförändringar, i väst liksom på en global arena. Dessa omprövningar både drevs av, och drev fram, nya politiska och sociala rörelser och flera nya viktiga samhällsvetenskapliga insikter på empirisk grund. I sociologisk backspegel kan de sammanfattas på följande sätt. Först och främst förbyttes, på generell nivå, den starka

¹ C. Wright Mills, *Den sociologiska visionen*, övers. Ulla Bergryd (Lund: Arkiv förlag, 1997).

optimism som präglat decennierna efter andra världskriget i en pessimism, särskilt i förhållande till vetenskap och teknik, och med anledning av flera iögonfallande (och förödande) händelser och händelseutvecklingar. Visserligen hade teknikens och framstegets destruktiva sidor uppenbarats tidigare – i första världskrigets kemiska krigsföring, i Nazitysklands gaskamrar och i atombomberna som avslutade andra världskriget – men med början på 60-talet blev dessa sidor tydligare och kunde inte lika enkelt bortförklaras med hänvisning till politik och ideologi utan drabbade (så att säga) människor även i demokratier i fredstid, direkt och indirekt. Miljöförstöring, kemiska stridsmedel, läkemedelsskandaler, oljekris, och kärnkraftshaverier (för att nämna några spridda exempel) fick påtagliga följder och samverkade med en generationsväxling och en nyvaken medvetenhet i den uppväxande generationen, vilket ledde till en generell attitydförändring. Den närmast blinda tron på vetenskap och teknik som produktions- och framgångsfaktorer, som med få undantag och avbrott präglat moderniteten sedan den första industriella revolutionen, ersattes av det som Ulrich Beck karakteriserat som *risksamhället*, alltså ett samhälle som främst kännetecknas av risker och behovet att kontrollera och minimera dessa risker, som huvudsakligen är orsakade av den tekniska och sociala utveckling som alltså tidigare betraktats som nästan uteslutande positiv.² Något senare kom globaliseringen att förstärka trenden, men också skapa andra förändringar, genom global och likriktad informationstillgång och därmed ett närmande mellan olika kulturer, en maktförskjutning från det lokala och nationella till överstatliga ekonomiska och politiska organ och intressen, och inte minst en gränslöshet i den globala kapitalismens expansion.

Globaliseringen är problematisk i förhållande till klassisk sociologisk modernitetsteori, eftersom moderniteten var en nationell företeelse, som uppkom och utvecklades inom nationella gränser, byggdes upp genom politiska och ekonomiska institutioner som hörde till nationalstaten, och i de flesta fall också bars av nationell (eller till och med nationalistisk) kultur. Även om modernitetens nationalistiska bas kan betraktas som en historisk tillfällighet, så är den ändå ett historiskt faktum. Följaktligen är också globaliseringen den aspekt av modernitetens transformering som är den kanske mest framträdande i de mest angelägna sociologiska analyserna.³ Till detta är också kopplat identifieringen av det ”postindustriella

² Ulrich Beck, *Risksamhället. På väg mot en annan modernitet*, övers. Svenja Hums (Göteborg: Daidalos, 2000).

³ Anthony Giddens, *The Consequences of Modernity* (Cambridge: Polity Press, 1990); Manuel Castells, *The Rise of the Network Society. The Information Age. Economy, Society and Culture*, vol. I (Hoboken, NJ: Blackwell,

samhället” eller den ”postindustriella ekonomin” som kännetecknas av att fysiskt arbete och råvaror blivit konkurrensutsatta av information, kunskap och service som viktigaste drivkrafter i ekonomin, samtidigt som massutbildningen slagit igenom och olika typer av horisontella och nätverksbaserade organisationer ersatt industriföretagens hierarkiska och byråkratiska modell; ibland också kallat kunskapssamhället.⁴

En annan viktig aspekt av utvecklingen var att det från och med början på 1960-talet visade sig vara möjligt att på ideologisk och kulturell grund ifrågasätta stabiliteten i den sociala ordningen i väst, liksom i det kommunistiska östblocket. Vad de sociala rörelserna på 60-talet visade var att radikal förändring kunde dyka upp nästan utan förvarning också i de synbart mest stabila – och i vissas ögon, stelnade – västerländska samhällena, och utmana deras centrala sociala, politiska, och ekonomiska strukturer. Medan dessa rörelser misslyckades med att genomföra den genomgripande politiska revolution som de hoppades på och planerade för, bidrog de förvisso starkt till dramatiska sociala förändringar under decennierna som följde. Tillsammans med 70-talets ekonomiska och politiska kriser, och de övergripande förändringar som nämndes i förra stycket, skedde också viktiga förändringar i den institutionella struktur som brukar anses vara modernitetens kärna: kapitalismen och ekonomin, den byråkratiska och demokratiska staten, universiteten och andra kunskapsbärande institutioner, familjen, kyrkan, och civilsamhället i övrigt.

Mot bakgrund av allt detta, och givet alla sociala problem som med full kraft uppenbarade sig i väst (och i viss mån globalt) från 1960-talet och framåt, är det enkelt att förstå både formuleringen av *postmodernitet* som ett sociologiskt begrepp för att beskriva ett tillstånd, och formeringen av *postmodernism* som en normativ social och politisk agenda med viss förankring i sociologisk teori. Men för sociologins vidkommande och i sociologiskt perspektiv var den huvudsakliga lärdomen att den klassiska tudelningen av mänsklighetens historia i traditionella och moderna samhällen var otillräcklig för att beskriva dagens samhälle. Med början på 80-talet började därför också framstående sociologiska teoretiker att

1996); Zygmunt Bauman, *Globalization. The Human Consequences* (New York: Columbia University Press, 1998); Ulrich Beck, *Vad innebär globaliseringen?*, övers. Joachim Retzlaff (Göteborg: Daidalos, 1999).

⁴ Daniel Bell, *The Coming of Post-Industrial Society* (New York: Harper, 1974); Alain Touraine, *The Post-Industrial Society* (New York: Random House, 1971); Neil Fligstein, *The Architecture of Markets. An Economic Sociology of Twenty-First-Century Capitalist Societies* (Princeton, NJ: Princeton University Press, 2001).

argumentera för att det var dags att gå bortom moderniteten som begrepp,⁵ att modernitetens centrala institutioner förändrats på ett genomgripande sätt som krävde ny teori för att begripliggöras,⁶ eller att den robusta och detaljrika teoretiska verktygslåda som den klassiska tudelningen erbjöd skulle kunna vara både tillräcklig och ändamålsenlig om den tillfogades några nya begrepp och insikter.⁷

Kritiken av den sociologiska västcentrismen

Men utmanandet av funktionalismen hade ju, som sagt, påbörjats tidigare. I C. Wright Mills fotspår formulerades en kritik mot den klassiska eller funktionalistiska sociologin som gick ut på att den torgförde en alltför positiv, normativ, och konservativ modernitetssyn, och betraktade modernisering som en linjär och kontinuerlig process, och därmed inte förmådde införliva uppenbart viktiga händelser av avbrott i processen, eller de sociala konflikter som uppenbarligen finns och alltid funnits i det moderna samhället, vid sidan av stabiliteten och framsteget. Denna kritik är delvis orättvis och bleknar i ljuset av den senare funktionalismen, där stor vikt lades vid konflikt, avvikelser, och diskontinuitet.⁸ Inte desto mindre är kritiken mycket vanlig i dag, och i stora delar av sociologin har det gjorts till rutin och nästan ritual att avfärda funktionalismens förgrundsgestalter Talcott Parsons och Robert Merton som både teoretiskt och empiriskt inaktuella och otillräckliga.⁹ Samma öde drabbar i mindre mån

⁵ Zygmunt Bauman, *Intimations of Postmodernity* (London: Routledge, 1992); Peter Wagner, *A Sociology of Modernity. Liberty and Discipline* (London: Routledge, 1994).

⁶ Anthony Giddens, *Modernity and Self-Identity. Self and Society in the Late Modern Age* (Cambridge: Polity Press, 1991); Ulrich Beck, Anthony Giddens och Scott Lash, *Reflexive modernization. Politics, Tradition, and Aesthetics in the Modern Social Order* (Stanford: Stanford University Press, 1994).

⁷ Jürgen Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns. Band I. Handlungsrationalität und gesellschaftliche Rationalisierung* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981); Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns. Band II. Zur Kritik der funktionalistischen Vernunft* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1981); Richard Münch, *Die Struktur der Moderne. Grundmuster und differentielle Gestaltung des institutionellen Aufbaus der modernen Gesellschaften* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1984).

⁸ Lewis Coser, *The Functions of Social Conflict* (New York: The Free Press, 1956); Robert Merton, *Sociological Ambivalence and Other Essays* (New York: The Free Press, 1976); se även Olof Hallonsten, *Klämd mellan marknad och stat* (Stockholm: Timbro förlag, 2020), s. 58–59, 109, 113.

⁹ Richard Münch, *Theorie des Handelns. Zur Rekonstruktion der Beiträge von Talcott Parsons, Emile Durkheim und Max Weber* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1982), s. 502; Hallonsten, *Klämd mellan marknad och stat*, s. 20–22, 159ff.

Georg Simmel, Émile Durkheim och Max Weber, vilket troligen beror på att deras klassikerstatus är svårare att avfärda. Kritiken skjuter dock huvudsakligen bredvid målet och förtjänar därför ingen ytterligare uppmärksamhet här.

Viktigare att förhålla sig till är den marxistiska modernitetskritiken, särskilt eftersom den både äger stor giltighet och delvis tidsmässigt föregriper mycket av den centrala funktionalistiska teoriutvecklingen. Marx accepterade visserligen modernitetens anspråk på förnufts- och upplysningsbaserad utveckling och de politiska friheter som ansågs följa i dess spår, men förutspådde också att modernitetens emancipation av individer och grupper på längre sikt skulle stå sig slätt mot klasssamhällets förtryck och den alienering av människan och kommodifiering av livet, som skulle följa av den fortsatta industrialiseringen. Denna typ av modernitetskritik kan sägas ha kulminerat i och med nymarxisterna i Frankfurtskolan, främst Theodor W. Adorno och Max Horkheimer, som formulerade den mest extrema versionen. Deras centrala argument gick ut på att upplysningens rationalitetssträvan skulle upphäva sig själv i takt med att den mognade till mer stabila strukturer, och mer specifikt att upplysningens ambition att öka den mänskliga förståelsen och kontrollen av den naturliga och sociala världen skulle komma att reducera samhället till en uppsättning mätbara och prissatta kvantiteter ställda under teknisk och ekonomisk kontroll.¹⁰ Detta är ett argument och en analys som får sägas äga viss giltighet, kanske särskilt i dag.¹¹

En annan viktig invändning mot den klassiska eller funktionalistiska sociologin är dess västcentrism, som i vissa fall övergick i västchauvinism. Enligt de dominerande teoretikerna hade USA och Västeuropa vid 1900-talets början utvecklats till avancerade industrisamhällen, medan andra samhällen befann sig tidigare i den utveckling som så småningom skulle ta dem till samma nivå. Utvecklingsprocessen betraktades som oundviklig och allmängiltig, och var ingalunda en uteslutande teoretisk produkt. Inte minst Talcott Parsons lyckades på basis av omfattande empiri demonstrera robustheten i den institutionella stabiliteten i västerländska samhällen, liksom den fria marknadens och liberala demokratins överlägsenhet i att producera välstånd och utveckling. Den teoretiska konstruktion som detta arbete utmynnade i var följaktligen både allomfattande och övertygande: På basis av frihet och rationalitet

¹⁰ Max Horkheimer och Theodor W. Adorno, *Upplysningens dialektik. Filosofiska fragment*, övers. Lars Bjurman och Carl-Henning Wijkmark (Göteborg: Daidalos, 1996).

¹¹ Se t.ex. Olof Hallonsten, ”Järnburen smids på nytt. Ett klassiskt sociologiskt perspektiv på New Public Management och dess konsekvenser”, *Sociologisk Forskning* 59 (2022).

utvecklar det moderna samhället med nödvändighet en oemotståndlig förmåga till självreglering och harmoni.¹² Idén går att spåra till Herbert Spencer (och, för den delen, Adam Smith och John Stuart Mill), men sociologiskt kanske framför allt till Max Weber, som i inledningen till sin omfattande komparativa studie av världsreligionerna, en kort text som blivit mest känd som inledning till den berömda *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*,¹³ utnämnde den västerländska moderniteten som en historisk avvikelse av enorma mått. Även om Weber förhöll sig ambivalent till moderniteten – mest iögonfallande manifesterat i hans järnbursmetafor, där han beskriver moderniteten som ”en skyddande mantel” som ”av ödet förvandlas till ett hölje hårt som stål”¹⁴ – är det utan tvivel så att den skyddande manteln uppfanns och utvecklades i väst. I den mån tillgång till denna mantel är ett universellt mål för mänskligheten, så måste den tillskansas andra samhällen genom åtminstone ungefär samma utvecklingsbana som väst redan sedan länge anträtt.

Kritiken mot Webers och Parsons västcentrism (och västchauvinism) är helt rimlig och legitim, men samtidigt orättvis. Å ena sidan är det, sett i backspeglarna, givetvis orimligt att helt och hållet betrakta det västliga moderna samhället som modell för alla samhällen och anta eller förutsätta att Mellanöstern, Latinamerika, Ostasien och Afrika söder om Sahara med nödvändighet bör (i normativ mening) eller måste (i deskriptiv eller deterministisk mening) utveckla institutioner och strukturer likt de i USA eller Västeuropa. Å andra sidan bör man se de nämnda sociologerna och deras arbeten i sina idéhistoriska sammanhang och undvika den presentistiska tendensen att döma ut deras västcentrism utifrån den empiriska och teoretiska kunskap om historien och världen som etablerats under det senaste halvsekle. Naturligtvis kunde ingen av de sociologiska urfäderna ha förutspått den utveckling som beskrevs i början av detta avsnitt, och den globala konkurrens mellan olika kulturellt betingade sociopolitiska

¹² Talcott Parsons, *The Social System* (London: Tavistock, 1951); Talcott Parsons och Neil Smelser, *Economy and Society* (London: Routledge, 1956); jämför Peter Wagner (2004), ”Modernity: One or Many?”, i J.R. Blau (red.), *The Blackwell Companion to Sociology* (Hoboken, NJ: Blackwell Publishing), s. 32.

¹³ Max Weber, *Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*, övers. Agne Lundqvist (Lund: Argos förlag, 1978).

¹⁴ ”Järnburen” är alltså en smula missvisande, då originalet lyder: ”Aber aus dem Mantel ließ das Verhängnis ein stahlhartes Gehäuse werden”, ungefär: ”ur manteln lät ödet göra ett hölje hårt som stål”. Originalet finns i Max Weber, *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus* (Heidelberg: Mohr, 1934). För en längre diskussion om betydelsen av metaforen, se Olof Hallonsten, *Vägen ut ur järnburen. Om senmodernitetens vedermodor och det kommunikativa förnuftets möjligheter* (Stockholm: Santérus, 2024), särskilt kapitel 2.

och ekonomiska utvecklingsmönster som är del av den – alltså i Japan, Kina, Mellanöstern och den övriga Arabvärlden, Latinamerika, Afrika söder om Sahara, och Centralasien. Samtidigt utgör denna utveckling överväldigande empirisk bevisning för att västcentrismen i det klassiska modernitetsbegreppet är problematisk. Men, som vi ska återkomma till, det innebär inte att de undanröjer alla anledningar till att betrakta moderniteten, i den klassiska och funktionalistiska meningen, som ett alltjämt sociologiskt relevant begrepp.

Den inomvetenskapliga diskussionen kring frågan, i sociologin och närliggande discipliner (ekonomi, statsvetenskap, antropologi) är dock mycket fruktbar, vilket visar sig i de djupt insiktsfulla arbeten som bygger på en kritik av funktionalismen, eller försvarar den, och som höjt förklaringsvärdet avsevärt i de sociologiska teoretiska perspektiv som de bidragit till att utveckla. Detta handlar främst om Jürgen Habermas senare analys av moderniteten som ett pågående (och ofullbordat) projekt, de arbeten som teoretiserat senmoderniteten som en kontinuitet i kontrast till postmodernismen som brott med det förutvarande, och de som finner anledning att fortsätta använda moderniteten som sociologiskt begrepp och grund för sociologisk teori, med vissa tillägg eller justeringar. Alla bidrar de med viktiga nyanseringar av lineariteten och enhetligheten i den funktionalistiska modernitetsteorin, men inget förkastande av den.

Modernitetens och postmodernitetens löften till människan

Den mest tidlösa och betydelsefulla kritiken mot den klassiska eller funktionalistiska modernitetsteorin är alltså troligen den som formulerats från marxistiskt och nymarxistiskt håll. Här är Frankfurtskolan framträdande, och vi har redan nämnt två av dess grundare och främsta företrädare – Horkheimer och Adorno – och att deras kritiska utgångspunkt var tydligt pessimistisk och egentligen förkastade moderniteten, även om detta inte var ett kategoriskt förkastande utan byggde på konstaterandet att de negativa sidorna tycktes överväga. I Frankfurtskolans andra generation kom Habermas att bli ledande, och han utvecklade en betydligt mer positiv kritisk samhällsvetenskap som bejakade moderniteten och dess förnufts- och rationalitetsideal. Habermas instämmer med Hegel, Marx och sina läromästare i Frankfurt (och, kan man tillägga, också med Weber, även om Weber var mer försiktig på denna punkt): Människan är förslavad under rationalitetens tvång, också i kognitiv bemärkelse, och hennes medvetande är därför falskt och i behov av befrielse. Denna befrielse bör dock, enligt Habermas, inte genomföras genom väpnad kamp och

samhällsomstörtning, utan genom rationella och upplysande samtal där enskilda människor kan befrias från de tankemönster och strukturer som förtrycker dem, särskilt det förment neutrala och rationella maktutövandet genom modernitetens institutioner. Med andra ord är Habermas hela idé att en kritisk samhällsvetenskap aktivt ska bidra till att reformera moderniteten och befria människor från de destruktiva och förtryckande delarna av den, inom ramen för moderniteten självt, och med de verktyg som den erbjuder, alltså upplysning, rationalitet, förnuft, vetenskap.¹⁵ Enligt Habermas är det moderniteten självt som kommer att förmå människan att ta vara på upplysningens löfte om emancipation.

I sin vidareutveckling av Frankfurtskolans kritiska ambition bryter alltså Habermas tydligt med en av dess centrala idéer, och ersätter den marxistiska distinktionen mellan borgerligheten/kapitalismen och arbetarklassen/proletariatet, med en egen distinktion mellan system och livsvärld. Systemet utgörs av det moderna samhällets centrala institutioner – huvudsakligen byråkratin och kapitalismen – som med formaliserade och abstrakta eller opersonliga kommunikationsmedel ordnar och organiserar samhället, men också förtrycker och utarmar livsvärlden, där den verkliga mänskliga samvaron och ömsesidigheten finns.

Intressant nog kan denna livsvärld, som Habermas sätter så stark tilltro till, tolkas som buren av just det borgerliga samhället, som åtminstone historiskt förvaltats och utvecklat både den bildning och det sunda mänskliga förnuft som i Habermas teori är livsvärldens främsta eller enda vapen i kampen mot systemet. Denna kamp är nämligen intellektuell och förs därmed med medel som är andra än systemets. Medan systemet domineras av makt och pengar, och genom 1900-talets samhällsutveckling i allt större omfattning kommit att kolonisera livsvärlden och alla dess mellanmänskliga relationer, är det i livsvärlden den kvardröjande potentialen i upplysningsprojektet – och därmed en väsentlig del av moderniteten – finns. Genom det kommunikativa förnuftet kan livsvärlden motverka systemets expansion. Habermas förnekar inte att moderniteten haft och har destruktiva inslag, inte minst till följd av vetenskaplig och teknisk utveckling, och genom ekonomisk och politisk exploatering, men han skyller detta på systemet och dess expansion, och menar att

¹⁵ För längre diskussioner om detta, se Olof Hallonsten, *Modernitetens kritiska samvete. En samhällsvetenskap som gör nytta* (Stockholm: Santérus, 2021), s. 40–46; Hallonsten, *Vägen ut ur järnburen*, kapitel 9.

livsvärlden genom en konstruktiv användning av de verktyg som moderniteten också erbjuder kan stå emot och driva tillbaka dessa destruktiva yttringar.¹⁶

I inledningen till sitt omfattande idéhistoriska verk *I skuggan av framtiden* använder Sven-Eric Liedman kontrasten mellan Habermas och Jean-François Lyotard, som anses vara en av postmodernismens upphovsmän, för att diskutera modernitetsbegreppets bärighet och relevansen i den postmoderna kritiken mot det. Enligt Lyotard var Habermas fast i en förlegad metaberrättelse, och hans idéer om mänsklig emancipation därför bara ”en ny variation på ett gammalt och nu omöjligt tema.”¹⁷ Just *metaberrättelsen* har hos Lyotard en särskild ställning som bedräglig och förtryckande: Hela upplysningssidén, liksom både bildningstraditionen som följde med den och tron på det rationella framsteget genom moderniteten, är enligt Lyotard en metaberrättelse som under den dittillsvarande så kallat moderna epoken skänkt övergripande mening åt alla möjliga historiska processer. Men dessa historiska processer har visat sig ha destruktiva och självmotsägande resultat, och därför är metaberrättelsen falsk och faller nu sönder under det som Lyotard kallar det postmoderna tillståndet. I den mån modernitet någonsin varit relevant som ett begrepp för att beskriva samtiden har det nu, enligt Lyotard, alltså spelat ut sin roll. Det finns ingen modernitet i singularis och därmed inget modernt tillstånd att sträva efter. Konsekvensen blir att världen och historien utgörs av en pluralism av sociala sammansättningar där ingen kan sägas vara mer avancerad eller eftersträvansvärd än den andra.¹⁸

I spåren av Lyotards inflytelserika bok, och postmodernismens samhällsvetenskapliga genomslag på 80-talet, ryckte dock flera framstående sociologer ut till försvar för den klassiska förståelsen av moderniteten, inklusive dess lineära förståelse av historien, men med viktiga modifieringar som gav den förnyad aktualitet också i den globaliserade världen och informationssamhället. De sökte med andra ord analysera konsekvenserna av moderniteten, och de synbara alternativen till den, inom den tolkningsram som moderniteten erbjuder. Habermas har redan nämnts, och återkommer strax, tillsammans med Anthony Giddens,

¹⁶ Habermas, *Theorie des kommunikativen Handelns*, band I–II; Habermas, *Faktizität und Geltung. Beiträge zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaates* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1992);

Habermas, *Die Moderne, ein unvollendetes Projekt. Philosophisch-politische Aufsätze* (Berlin: Reclam, 1994).

¹⁷ Sven-Eric Liedman, *I skuggan av framtiden. Modernitetens idéhistoria* (Stockholm: Bonniers, 1997), s. 20.

¹⁸ Francois Lyotard, *Det postmoderna tillståndet. Rapport om kunskapen*, övers. Mats Leffler och Håkan Liljeland (Göteborg: Arche Press, 2016).

Ulrich Beck, Peter Wagner och Richard Münch. Men innan dess behövs en kort utveckling till den sociolog som på allra mest avancerat och konstruktivt sätt teoretiserat postmodernitet, med just det begreppsvalet, alltså Zygmunt Bauman.

Vid 90-talets början konstaterade Bauman att samhället inte bara är stannat i en förändring av moderniteten eller bort från (den klassiska) moderniteten, utan att samhället redan är postmodernt. Viktigt i sammanhanget är att Bauman skiljer mellan ”postmodern sociologi”, som är ett utslag av ett kulturellt och intellektuellt anammande av postmoderna idéer, och ”postmodernitetens sociologi” (*sociology of postmodernity*), som i stället ställer in sin teoretiska begreppsapparat på ett dagsaktuellt tillstånd som präglas av förändring av samhällets centrala institutioner av den typ som skisserades i ett tidigare avsnitt.¹⁹ Men Baumans modernitetsbegrepp är också mycket ensidigt och negativt, vilket eventuellt påverkar hans karaktärisering av dagens samhälle som postmodernt. Till skillnad från Habermas (och Weber) tycks Bauman betrakta moderniteten som helt och hållet driven av den tvingande rationaliteten. Bauman menar bland annat att ”den moderna civilisationens innersta tendens” är ”de teknologiska värdenas oinskränkta herravälde”,²⁰ och att moderniteten således är föga mer än ”en lång marsch till fängelse”. Bauman exemplifierar detta med Stalins Sovjet, Nazityskland och det Maoistiska Kina, som han menar är de samhällen som under 1900-talet utvecklat det modernas potential längre än de demokratiska alternativen.²¹ Slutsatsen, som Bauman är en smula berömd för, är alltså att diktaturens våldsmakt och användningen av vetenskap, teknik och byråkrati i mördandets och terrorns tjänst är den ultimata konsekvensen av moderniteten.²² I ljuset av detta är kanske hans konceptualisering av postmodernitet som förverkligandet av den mänskliga emancipationen från strukturen förståelig, men det gör också dess underbyggnad otillräcklig.

Hur ska vi förstå det sena 1900-talets samhällsförändringar?

Men oavsett om man tar avstamp i Lyotard eller Bauman, så är påståendet att dagens samhälle är postmodernt baserat på en (teoretisk eller empirisk) identifiering av en markant och mångfasetterad förändring av samhället under de senaste sjuttio åren, som inte kan

¹⁹ Bauman, *Intimations of Postmodernity*, s. 26ff.

²⁰ Zygmunt Bauman, *Postmodern Ethics* (Hoboken, NJ: Blackwell, 1993), s. 222.

²¹ Bauman, *Intimations of Postmodernity*, s. xvii.

²² Zygmunt Bauman, *Modernity and the Holocaust* (Ithaca, NY: Cornell University Press, 1989).

reduceras enbart till globalisering eller framväxten av en postindustriell ekonomi, utan behöver tas på allvar och granskas närmare både empiriskt och teoretiskt. Peter Wagner påpekar att många framträdande historiker delar bilden att andra halvan av 1900-talet var en särskilt omdanande tid. Han exemplifierar med Eric Hobsbawms *Age of Extremes*, en historia över tiden mellan första världskrigets utbrott och Sovjetunionens fall, där Hobsbawm påstår att tiden efter andra världskriget innebar ”den största och mest dramatiska, snabba och universella sociala förändringen i mänsklighetens historia”.²³ Wagner frågar sig hur detta påstående, som tycks ha giltighet bland historiker, kan kombineras med sociologins förståelse av moderniteten som ett enhetligt tillstånd, utan att man hemfaller åt extrema tolkningar som de Lyotard eller Bauman förfäktar, och anammar postmodernitet som beskrivning av ett distinkt tillstånd som helt ersatt moderniteten. ”Om Hobsbawm hade rätt om den andra efterkrigstiden”, skriver Wagner, ”så måste det ha varit något fel på sociologins syn på det moderna samhället”.²⁴ Men, fortsätter han, de två bilderna är egentligen inte ömsesidigt uteslutande. Den sociologiska teorin om moderniteten går att kombinera med Hobsbawms (och andras²⁵) historieskrivning, eftersom det moderna tillståndet trots den enhetlighet och västcentrism som byggts in i teorin om det, egentligen inte måste tolkas statiskt utan rymmer inom sig en slående förmåga att härbärgera, driva och anpassa sig till förändring. Piotr Sztompka påpekade detta med sitt analytiska särskiljande av förändring *inom* ett socialt system (*reproduktion*), och förändring *av* ett socialt system (*transformering*). Den institutionella teorin (inom det som kallas historisk institutionalism) har visat att inget av detta är det minsta kontroversiellt, vare sig empiriskt eller teoretiskt, eftersom förändring och stabilitet inte är varandras motsatser utan snarare förutsätter varandra. Samhällets olika institutioner utvecklas i långa och komplexa historiska processer där förändring ofta är gradvis, kumulativ och inkrementell, och där alltså långsiktig stabilitet förutsätter förändring, och förändring utgår från institutionell stabilitet.²⁶

²³ Eric Hobsbawm, *Age of Extremes. The Short Twentieth Century 1914–1991* (London: Penguin, 1994), s. 288.

²⁴ Wagner, ”Modernity: One or Many?”, s. 31.

²⁵ T.ex. Jürgen Osterhammel, *Die Verwandlung der Welt. Eine Geschichte des 19. Jahrhunderts* (Berlin: C H Beck, 2011); Tony Judt, *Postwar. A History of Europe Since 1945* (London: Penguin, 2006).

²⁶ Wolfgang Streeck och Kathleen Thelen, *Beyond Continuity. Institutional Change in Advanced Political Economies* (Oxford: Oxford University Press, 2005); James Mahoney och Kathleen Thelen, *Explaining Institutional Change. Ambiguity, Agency, and Power* (Cambridge: Cambridge University Press, 2010).

Konkurrerande och kompletterande perspektiv inom sociologin, som också iakttar och argumenterar för ett avgörande skifte under de senaste femtio åren, har redan nämnts. Ulrich Beck var tidigt ute med sin lansering av begreppet ”risksamhället” 1986, och utvecklade i samma bok och senare arbeten idén om en ”andra modernitet” eller ”reflexiv modernitet”. Risksamhället och den förändrade reflexiva moderniteten kännetecknas av att det moderna samhället konfronteras med de negativa aspekterna av sin egen utveckling, som det dittills betraktat som (huvudsakligen) positiv, men som nu, genom en räkka händelser och förändringar i människans och samhällets relation till den vetenskap, teknik, kapitalism och byråkrati som de satt så stark tilltro till under det moderna tillståndet, övergått till att huvudsakligen manifesteras, eller uppfattas, som ett antal risker som måste hanteras av samhällets institutioner.²⁷ Anthony Giddens gör en mycket likartad analys i sin lansering av begreppet senmodernitet, som kännetecknas av liknande institutionell reflexivitet gentemot moderniteten själv, men som i övrigt är förhållandevis vag.²⁸ Bristen på skärpa i Giddens analys av senmoderniteten kompenseras dock något av hans mycket ambitiösa försök att kombinera aktörs- eller handlingsteori med strukturella och institutionella perspektiv, som i sig var förnyande för den sociologiska teorin som helhet.

Det som kan invändas mot alla dessa teoretiseringar av ett markant skifte från 60-talet och framåt, genom vilket moderniteten antingen upphävdes eller förändrades i grunden, är att de i sin blick på historien före skiftet tycks ansluta sig till uppfattningen om moderniteten som enhetlig och en linjär utveckling. Oavsett om den nuvarande historiska perioden klassificeras sociologiskt som postmodernitet, senmodernitet eller reflexiv modernitet innebär det att den tidigare perioden helt enkelt måste kallas ”modernitet”, och alltså direkt eller indirekt betraktas som ett enhetligt tillstånd, i linje med den klassiska sociologins grundidé. Ett undantag från denna förenkling har formulerats av Peter Wagner, som i sin teori om ”successiva moderniteter” beskriver skiftet under andra halvan av 1900-talet som slutet på den ”organiserade moderniteten”, en era som han menar inträdde vid 1800-talets slut. Den organiserade moderniteten kännetecknades framför allt av mycket stabila institutionella strukturer, som etablerades som ett slags svar på kapitalismens kriser vid 1800-talets slut, alltså industrialiseringen, urbaniseringen, och de sociala problem som följde. De

²⁷ Beck, *Risksamhället*; Beck, *Weltrisikogesellschaft. Auf der Suche nach der verlorenen Sicherheit* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 2007).

²⁸ Giddens, *The Consequences of Modernity*; Giddens, *Modernity and Self-Identity*.

institutionella försöken att komma tillrätta med dessa problem gav så småningom stora befolkningsgrupper (i väst) inflytande över politiskt beslutsfattande genom rösträtten, och tillgång till konsumtion och materiell standard genom lönearbete, marknadsekonomi och olika grader av offentligt organiserad och finansierad välfärd, men också tyranni och våld i form av fascism, nazism och kommunism. Höjdpunkten för det demokratiska och liberala moderna projektet under den organiserade moderniteten inträffade i Västeuropa och USA under decennierna efter andra världskriget. I dessa samhällen började också i hög grad den omprövning av den etablerade sociala ordningen som diskuterats ovan och som, beroende på uttolkare, alltså ledde till senmodernitet, reflexiv modernitet, postmodernitet, eller, i Wagners analys, ”utökad liberal modernitet” (*extended liberal modernity*). Genom förändringarna avskaffades förvisso inte de institutionella strukturerna som byggt upp den organiserade moderniteten, men de försvagades och utmanades både inifrån och utifrån.²⁹ Wagners analys är det mest avancerade försöket att analytiskt periodisera moderniteten bortom det klassiska modernitetsbegreppet och bortom den sentida tudelningen. Teorins kongeniala uppbyggnad och konstruktiva användning av tidigare sociologisk teori gör det möjligt att kombinera den både med klassiska teorier (Durkheim, Weber, Parsons) och med teorierna om den reflexiva moderniteten (Beck, Giddens), eller, om man så vill, postmoderniteten (Bauman).

Samtidigt uppvisar Wagner en ambivalens inför frågan om samhällsförändringen under 1900-talets senare hälft innebär modernitetens anpassning till nya villkor, eller modernitetens övergång till något annat, vilket får till följd att han konstaterar att förändringen, oavsett hur vi beskriver och teoretiserar den, inte sker överallt eller åtminstone inte på samma sätt överallt.³⁰ Idén känns igen från andra arbeten som försökt fånga in en pluralitet i hur moderniteten utvecklas under olika kulturella och sociopolitiska betingelser, med särskild uppmärksamhet riktad mot icke-väst, och som lanserat begrepp som ”varianter av modernitet” (*varieties of modernity*) eller ”multipla moderniteter” (*multiple modernities*).³¹ Utgångspunkten i dessa arbeten är en vilja att frångå västcentrismen i den klassiska sociologin, på basis av iakttagelser av 90-talets och det tidiga 2000-talets globala utveckling,

²⁹ Wagner, *A Sociology of Modernity*. För tämligen färsk och mycket insiktsfulla analyser av detta skifte, se Andreas Reckwitz, *The Society of Singularities* (Cambridge: Polity, 2020); Andreas Reckwitz, *The End of Illusions. Politics, Economics and Culture in Late Modernity* (Cambridge: Polity, 2021).

³⁰ Wagner, ”Modernity: One or Many?”, s. 31.

³¹ Shmuel Eisenstadt, *Antinomien der Moderne* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1998).

efter Sovjetunionens fall och Kinas (åter)inträde på världsscenen, men också andra ekonomiers utveckling i globaliseringens spår. Dessa händelser anses nödvändiggöra en ny sociologisk modernitetsteori som kan användas i studier av hur olika former av modernitet, i olika delar av världen, kommer att skilja sig i värderingar, normsystem, och institutioner.³² Naturligtvis är denna sociologiska riktning på ett mycket tydligt sätt ett barn av sin tid, och speglar ett försök att konstruktivt använda postkolonialismen i sociologisk teoriutveckling. Men konstaterandet är samtidigt relativt trivialt och närmast självuppfyllande: Det finns inte en modernitet, utan flera. Även om den normativa aspekten av västcentrismen därmed undviks, har konstaterandet oklara följder för sociologisk teori, och ger framför allt otillräcklig hjälp för den som vill förstå postmodernitet och postmodernism sociologiskt.

Både de som förfäktar ”multipla moderniteter”, och de som gått längre i postmodern riktning, har naturligtvis goda grunder att lyfta fram både motsägelser i den västliga moderniteten och möjligheterna till alternativa och hybrida former av modernitet i andra delar av världen. Men risken är, som Hartmut Rosa påpekat, att de därmed skaffar sig ”den spegelvända blinda fläcken” som innebär att de inte förmår att ”ange vad som är enheten bakom mångfalden”. Han konstaterar: ”När idén om moderniteten upplöses i en idé om en (konfliktfylld) mångfald blir begreppet nästintill utplånat.”³³ Vad Rosa menar är att det tycks finnas ett behov, åtminstone inom sociologin, av en sammanhållen idé om moderniteten också för att utmana densamma, oavsett från vilket perspektiv man vill göra det.

Västcentrism och västchauvinism

Det kan finnas skäl att fråga sig om inte västcentrismen i den klassiska eller funktionalistiska sociologin har en djupt önskvärd normativ dimension. Webers konstaterande att den västerländska kombinationen av kulturellt betingade företeelser i samhället var avgörande för dess välståndsutveckling och modernisering utgjorde ju ett monumentalt bidrag till samhällsvetenskapen också som vägledning i etableringen av kausala samband för förståelsen av ekonomisk och social utveckling. Postulatet har kommit att kallas Weber-tesen, och ibland

³² Dominic Sachsenmaier, Jens Riedel och Shmuel Eisenstadt, *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations* (Leiden: Brill, 2002). Se också Mikael Carleheden och Christian Borch, ”Editorial. Successive Modernities”, *Distinktion* 21 (2010), s. 5–8.

³³ Hartmut Rosa, ”Modernisering som social acceleration”, i *Acceleration, Modernitet och Identitet. Tre essäer*, övers. Joachim Retzlaff (Göteborg: Daidalos, 2013), s. 24.

har alltför mycket vikt lagts vid just den protestantiska arbetsmoralens betydelse, vilket är förståeligt givet titeln på det verk som sammanfattar tesen (*Den protestantiska etiken och kapitalismens anda*), men också otillräckligt. Robert Merton gjorde ett liknande, men betydligt mindre uppmärksammat, bidrag genom vad som analogt har kallats Merton-tesen. I sin doktorsavhandling från 1936 visade Merton nämligen att den moderna vetenskapen inte hade kunnat uppstå utan de specifika kulturella betingelser som rådde i Västeuropa från 1600-talet och framåt. Weber hade ju varit inne på samma sak, men inte lika specifikt bevisat tesen empiriskt: Avancerad vetenskap i en mer naturfilosofisk mening hade funnits i andra kulturer i andra tider (Kina, Mesopotamien, Antikens Grekland), liksom avancerade system för handel och produktion, men den moderna kapitalismen och den moderna vetenskapen, som inte bara är ursprungen till den makalösa välståndsutvecklingen i vår del av världen under de senaste tvåhundra åren utan också låg till grund för den sociala utvecklingen inklusive demokratin och jämlikheten, uppstod i den västerländska kulturen och ingen annanstans.³⁴ Att denna utveckling vore eftersträvansvärd också för andra kulturer i andra delar av världen, och att sociologiska utredningar av moderniteten med en normativ dimension därmed med rätta kan anta ett västcentriskt perspektiv, är ett påstående som allra minst är värt att diskutera.

Samtidigt bör man naturligtvis undvika att västcentrismen övergår i västchauvinism, och så långt det går också undvika att övertolka historiska händelser i enlighet med den egna politiska eller ideologiska agendan. På motsvarande sätt behöver man undvika relativismen som spökar bakom både postmoderniteten och teorin om ”multipla moderniteter”. Konstaterandet om alternativa och hybrida former av modernitet i andra delar av världen stöds av stark empiri – motsägelserna i världen i dag, och konkurrensen mellan västliga ideal och andra, liksom slitningarna inom västliga samhällen, är påtagliga – men Hartmut Rosas varning bör tas på allvar: Ska vi verkligen ogiltigförklara hela den klassiska sociologiska modernitetsteorin för att den är västcentristisk?

Naturligtvis inte. För det första är västcentrismen ett historiskt faktum, men det var inte en historisk nödvändighet. Man kan konstatera att de moderna institutionerna – vetenskap, marknadsekonomi, liberal demokrati – uppstod i väst utan att för den skull hävda att de

³⁴ Detta har varit ämnet för populärvetenskapliga verk som rönt viss uppmärksamhet på sistone. Niall Ferguson, *Civilization* (London: Penguin, 2011); Joseph Henrich, *The Weirdest People in the World* (London: Penguin, 2020).

måste stå modell för andra samhällens utveckling, och framför allt utan att förespråka kolonialism och imperialism. Dessutom är fördelen med moderniteten som sociologiskt begrepp att det redan i sina ursprungliga formuleringar (under andra namn) beskrev det moderna tillståndet som framtidsorienterat snarare än dåtidorienterat (jämför titeln på Liedmans idéhistoriska utredning i ämnet, *I skuggan av framtiden*) vilket innebär att det alltid finns en bred mångfald av möjligheter i samhällsutvecklingen. Några av dessa möjligheter har förvisso gjorts osannolika eller till och med omöjliga av spårbundenheten i modernitetens utveckling. Låt oss till exempel drista oss att hävda att en radikal samhällsomstörtning i väst, framdriven av 60-talets sociala rörelser eller 70-talets terrorism, var ett i stort sett dödfött projekt, givet hur starka institutionerna under den ”organiserade moderniteten” (i Wagners terminologi) faktiskt var. Detta kan naturligtvis uppfattas som nedslående för den enskilda liksom för (nästan) hela generationer, vars framtidshopp kanske därmed (tillfälligt) släcks. Å andra sidan tycks det ligga en del i iakttagelsen att samma människor (med undantag för Ulrike Meinhof, Margherita Cagol och deras kompisar) faktiskt framgångsrikt genomfört ”den långa marschen genom institutionerna”³⁵ och därmed åtminstone på rent personliga plan – och kanske till och med som generation i sin helhet betraktad – fått en ganska gynnsam tillvaro.

Wagner konstaterar att frågan om huruvida det går att åstadkomma en sociologisk teori som kan härbärgera både dagens och gårdagens sociala mångfald och komplexitet, liksom framtidens möjligheter, utan att därmed tappa sin skärpa och koherens, regelbundet har besvarats med ett tydligt ja.³⁶ Detta är i stort sett givet, under förutsättning att sociologisk teori betraktas som en verktyglåda där varje bidrag tillför perspektiv och nya sätt att betrakta den sociala världen och historien, och inte vare sig formuleras eller tolkas som anspråk på

³⁵ Detta uttryck är välkänt men det förtjänar att påpekas att det faktiskt myntades redan 1967 eller 1968 av studentledaren Rudi Dutschke, som en direkt uppmaning till sina generationskamrater, vilket tyder på en enastående politisk begåvning. En svensk översättning av det som kan vara originalkällan till uttrycket (i studenttidningen vid Freie Universität Berlin, *FU-Spiegel*, nr 62, från januari 1968) finns i en skrift utgiven 1983 (originalcitaten på tyska har inte kunnat frambringas): ”Den långa marschen genom institutionerna är det subversiva utnyttjandet av motsägelserna och möjligheterna inom och utom hela den statligt-samhälleliga apparaten för att inom ramen för en långvarig process förstöra den.” Rudi Dutschke, *Min långa marsch. Tal, artiklar och intervjuer om det härskande falska och om fredens radikalitet sammanställda av Brutus Östling*, (Stockholm: Fri Press/Symposion Bokförlag, 1983), s. 19.

³⁶ Wagner, ”Modernity: One or Many?”, s. 42.

slutgiltiga sanningar om den. Eftersom den allra mesta sociologiska teoriutveckling sker med sikte på att förklara specifika aspekter av den sociala verkligheten, är de särskilt användbara för just dessa aspekter men knappast till hjälp för att förklara andra, eller helheten. Försök att fånga in hela den sociala verkligheten i en enda *Grand Unified Theory* får egentligen bara effekten att helhetsblicken försvagas,³⁷ även om dylika teoribygggen naturligtvis i sina mindre beståndsdelar är mycket användbara, vilket bland annat Talcott Parsons strukturfunktionalistiska teori visar.

Detta betyder att det *a priori*, såväl från deskriptiv som normativ utgångspunkt, finns goda skäl att vidmakthålla den klassiska eller funktionalistiska modernitetsteorin åtminstone som grunden i ett institutionellt perspektiv på det senaste halvseklets sociala utveckling (i väst liksom globalt), och på dagens samhälle. Anthony Giddens gjorde en konstruktiv ansats i detta hänseende, mitt i den omprövning av den sociala ordningen som i ett tidigare avsnitt beskrevs med hjälp av begrepp som risksamhället, globalisering och postindustriell ekonomi, då han konstaterade att institutionaliseringen av moderniteten faktiskt inte innebär ett tilltagande stelnande av den sociala ordningen utan att den sociala förändringen är mer genomgripande och snabb än i tidigare epoker i mänsklighetens historia.³⁸ En annan teoretiker som dragit denna tes ännu längre och som fått ökad uppmärksamhet också i anglosaxisk och skandinavisk samhällsvetenskap under senare år är Hartmut Rosa, som beskriver modernitetens främsta kännetecken som social acceleration, och som därmed analyserar de destruktiva följderna av denna acceleration i samtiden.³⁹

Den klassiska eller funktionalistiska modernitetsteorin, kombinerad med senare tillägg och nyanseringar, är alltså användbar också i en samhällsvetenskap som bejakar en större pluralism. Dessutom är den användbar som utgångspunkt och som sammanhållande teoretisk ram för att diskutera den västerländska modernitetens särställning, och hur den västerländska moderniteten förändrats under det senaste halvsekllet.

En bevarad tilltro till förnuftet och kritiken

Jürgen Habermas teori om det kommunikativa handlandet diskuterades i ett tidigare avsnitt. Enligt Habermas är alltså diskursen i livsvärlden den positiva centrala aspekt av moderniteten

³⁷ Se vidare Hallonsten, *Modernitetens kritiska samvete*, s. 87–88.

³⁸ Giddens, *The Consequences of Modernity*, s. 6.

³⁹ Hartmut Rosa, *Social Acceleration. A New Theory of Modernity* (New York: Columbia University Press, 2013).

som utgör det mest effektiva vapnet, på lång sikt, mot modernitetens destruktiva följder. Ursprunget till denna idé är den kritiska teorin, som går tillbaka till Immanuel Kant men som också präglats av marxismen och nymarxismen, särskilt genom den inflytelserika Frankfurtskolan. Det är inte ovanligt att kritisk teori och postmodernism i dag blandas samman.⁴⁰ Men som Mikael Carleheden påpekat, med visst stöd av Thomas McCarthy, så skiljer sig den kritiska teorin från postmodernismen på den avgörande punkten att den kritiska teorin, ”inte ens under dess allra svåraste tid, som kom till uttryck i *Upplysningens dialektik* – helt gett upp tilltron till förnuft och vetenskap.”⁴¹

Postmoderna yttringar betraktar inte sällan vetenskap och förnuft som i sig förtryckande. Men i kontrast till postmodernismen, konstaterar Carleheden, ”så kvarhåller den kritiska teorin åtminstone den teoretiska möjligheten av en samhällskritisk vetenskap och ett befriande förnuft.” Carleheden påpekar också att Habermas idé om det kommunikativa förnuftet, och den djupt demokratiska kärnan i hans teori, gör att ”hans modernitetsbegrepp inte drabbas av den postmoderna kritiken av det moderna som något totalitärt”.⁴² Det innebär att det går att foga in en analys av samhällets förändring, och en kritik av moderniteten, i en sociologisk teoriram som inte helt förkastar funktionalismen eller annan klassisk sociologisk teori. Kanske är det en fråga om att delvis gå bortom den mycket endimensionella politiska höger-vänster-skalan, som dominerade samhället under 1900-talet och som i större eller mindre utsträckning inordnade alla intellektuella yttringar och kunskapsanspråk. När den kritiska sociologin dök upp, med sin ambition att hjälpa till att befria enskilda individer och utsatta grupper från etablerade strukturer och samhällsformer, var den ett vänsterprojekt. Detta var helt naturligt eftersom de rådande strukturerna i samhället vid denna tid (med rätta) uppfattades som borgerliga och reaktionära. Dessutom hade den kritiska sociologin en tydlig marxistisk utgångspunkt, vilket gjorde att den från början präglades av en ensidig klassanalys och en materialistisk historiesyn.

Samtidigt drevs efterkrigstidens stora politiska moderniseringsprojekt också från vänster, även om det tydligen var en annan vänster som mer betonade rationell planering,

⁴⁰ T.ex. hos Helen Pluckrose och James Lindsay, *Cynical Theories. How Universities Made Everything about Race, Gender, and Identity – and Why this Harms Everybody* (London: Swift Press, 2020).

⁴¹ Mikael Carleheden, *Det andra moderna. Om Jürgen Habermas och den samhällsteoretiska diskursen om det moderna* (Göteborg: Daidalos, 1996), s. 23.

⁴² Carleheden, *Det andra moderna*, s. 23, 242.

enhetslösningar och social ingenjörskonst. Efter att andra världskriget satt stopp för fascismen (åtminstone i Europa), blev den fortsatta moderniseringen och rationaliseringen av samhället i väst ett socialdemokratiskt projekt, och i Sovjetimperiet och Maos Kina totalitärt kommunistiskt. I västliga demokratier spirade snart en modernitetskritisk vänster, som tidigare främst riktat sin udd mot borgerliga normer, kapitalismen, kyrkan och det klassamhälle som upprätthölls av gamla eliter. Givet vem som satt på taburetterna blev det så småningom nödvändigt för denna vänster att rikta sin kritik mot betongsocialism och vad som skulle kunna kallas enhetslösningarnas tyranni.⁴³ I Sverige uppenbarade sig denna konflikt mellan vänster och vänster på allvar först på 1960-talet, och låg säkert till grund för den långtgående splittring vars olika grupperingar pejorativt kom att kallas ”bokstavsvänstern”. Kanske låg den också till grund för postmodernismen, åtminstone dess politiska gren.

1960-talets sociala rörelser buntade för all del samman allt möjligt med borgerligheten, kapitalismen och klassamhällets försvarare. I den stora samling företeelser och strukturer som den alternativa vänstern riktade sin kritik mot ingick ju också vetenskapen, som ansågs sitta fast i en positivistisk upplysningstradition. Eftersom vetenskapen vid denna tid slog vakt om positivistiska kunskapsideal, ansågs den förkroppsliga samma förmenta rationalitet som genomsyrade hela samhället och som reproducerade förlegade sociala normer, klasskillnader och traditionell auktoritet. Kritiken gick därmed ut på att upplysningen i sig bara utgjorde en falsk emancipation, som under den förnuftsmässiga förespegligen att sätta kunskap och insikt främst, i själva verket betvingade individer och samhälle och legitimerade kapitalism, konsumtionssamhälle, och förtryck.

Frågan är vilka medel som i så fall står till buds för den som på lång sikt vill bryta ett sådant förtryck. Enligt Habermas, och i hans dikotomi mellan system och livsvärld, är det

⁴³ Ett för Sverige särskilt intressant exempel på detta är de tio skönlitterära böckerna *Roman om ett brott* av Maj Sjöwall och Per Wahlöö. Författarna var förvisso kommunister, men den gängse tolkningen av deras böcker är att ”brottet” de beskriver är den omänskliga betongsocialismens brott gentemot människan, ett brott som framträder som den oundvikliga baksidan av den expanderande välfärdsstaten. För en analys av detta, se Johan Erlandson, *Boken om Beck och Sjöwall Wahlöö och tiden som for* (Stockholm: Piratförlaget, 2020). För en längre diskussion om just ”enhetslösningarnas tyranni”, se Andreas Bergh och Olof Hallonsten, *Enhetslösningarnas tyranni* (Stockholm: Timbro förlag, 2021).

systemet som står för förtrycket, och givet ”den långa marschen genom institutionerna” är det varken uppenbart eller entydigt vilken sida den så kallade 68-vänstern befinner sig på.

Det finns fler viktiga frågor att ställa. Presentismen är en farlig fiende till konstruktiv sociologisk analys, och till en förnuftig samhällsdebatt. I dag är det vanligt förekommande bland intellektuella att demonisera kunskapsföraktet och vetenskapsfientligheten hos den populistiska högern, främst företrädd av Donald Trumps anhängare i USA.⁴⁴ Vad sådana analyser ofta undviker – passivt och kanske till och med omedvetet – är den historiska jämförelsen med 60-talets sociala rörelser, vars udd som sagt riktades också mot vetenskapen och universiteten, som utmålades som konservativa bastioner. Ibland gjordes också en aktiv koppling till just den kritiska teorins argument att den emancipatoriska potentialen i vetenskapen och upplysningen, åtminstone såsom den representerades i etablerade institutioner, i själva verket är falsk och därmed förtryckande. Trots deras starkt konfrontativa inslag har dessa sociala rörelser på lång sikt bidragit starkt till en mycket positiv utveckling i samhällets institutionella överbyggnad, inklusive universiteten, som exempelvis jämställdhet, ökad etnisk mångfald och inte minst tolerans för bådadera. Men 1968, och åren därefter, betraktade etablissemangen dem (med viss rätt) som hotfulla och destruktiva. Det är ingen vild gissning att flera professorer vid dåtidens universitet till och med kallade den unga generationen kunskapsföraktande och vetenskapsfientlig. Det är viktigt att dra lärdomar också av detta, och att undvika att dra förenklade slutsatser om vem som hade rätt respektive fel då, och vem som har rätt respektive fel nu. Oavsett hur kritisk och emancipatorisk och världsförbättrande man som akademiskt verksam sociolog vill och kan vara, så är det viktigt att konstatera att ett vetenskapligt förhållningssätt, som betonar (saklig) kritik och ifrågasättande av gängse uppfattningar i ljuset av nya insikter och alternativa perspektiv, i själva verket är mycket konservativt eller till och med ”borgerligt”. Johan Asplund sammanfattade detta insiktsfullt och träffsäkert då han pekade på ”den extrema, tvångsmässiga försiktigheten och förståndigheten” som med nödvändighet präglar vetenskapen, inklusive samhällsvetenskapen.⁴⁵ Detta gällde 1919 och 1968, och det gäller i dag.

Anmärkningarna riskerar också alltid att bli mycket ensidiga om den utgår från en tydlig politisk position, och i den mån kritisk samhällsvetenskap varit driven av en politisk

⁴⁴ Se t.ex. Åsa Wikforss och Mårten Wikforss, *Därför demokrati* (Stockholm: Fri tanke, 2021).

⁴⁵ Johan Asplund, *Om undran inför samhället* (Lund: Argos, 1970) s. 96.

vänsteragenda finns det alltså skäl att ifrågasätta om detta är adekvat. Många normer och strukturer i samhället förtjänar kritik, inklusive de som kan skyllas på borgerligheten, kapitalismen, och konsumtionssamhället. Men det är troligen ett misstag att hävda att sådan kritik äger relevans enbart om den kommer från vänster och/eller utgår från marxistisk teori. Dessutom finns också andra institutioner som bör utsättas för granskning och flera av dem bärs upp av den politiska vänstern, inte bara den sociala ingenjörskonsten och enhetslösningarna, utan också det ekonomiska nyttotänkandets starka dominans i dagens politik och samhällsdebatt. Eftersom marxismen är en i grunden materialistisk filosofi, och den politiska vänstern traditionellt har varit besatt av ekonomiska ojämlikheter och politiska medel för att jämna ut dem, har vänstern säkert varit ett drivhus för ekonomisering, alltså tendensen att betrakta all politik och alla samhällets delar med ett ekonomiskt synsätt, och föredra ekonomisk politik för att utveckla dem.⁴⁶

Det finns (fortfarande) en modernitetens sociologi

Eliter finns, till yttermera visso, i många delar av samhället och tillhör en mångfald av politiska läger. Det finns dessutom i dag, i allra högsta grad, något som troligen skulle kunna kallas en postmodernistisk elit även om dess filosofiska och ideologiska bas är undflyende. Postmodernismen och den kritiska samhällsvetenskapen har genom sitt ifrågasättande av positivismen och modernitetens överdrivna framstegsoptimism och rationalitetsdyrkan modererat vår gemensamma förståelse av historien och samhällsutvecklingen och lyft fram föga smickrande aspekter av moderniseringen som tidigare varit dolda. Därmed har de skänkt oss både en betydligt mer balanserad syn på moderniteten i sig, och ytterst användbara metoder för att ifrågasätta auktoriteter och förtryckande strukturer. Betydelsen av detta bör inte underskattas, men det är samtidigt viktigt att understryka att det varit möjligt eftersom postmodernismen och kritiken inte givits tillåtelse att störta moderniteten och dess institutioner i gruset och ensidigt ersätta dem med de egna perspektiven, utan för att modernitetens institutioner i stället bevarats och förnyats. En del tyder för all del på att postmodernismen har tagit över scenen till den grad att den numera kanske själv utgör elit och dominerande struktur i behov av kritik. Kanske kan den analyseras kritiskt med

⁴⁶ Bergh och Hallonsten, *Enhetslösningarnas tyranni*.

motsvarande angreppssätt som det som rätteligen drabbade funktionalismen på 60-talet och framåt, och som blivit allra mest välkänt genom C. Wright Mills?

Om det är så, att de samhällsvetenskapliga riktningar som anses (eller anser sig) bygga på postmodernismen – till exempel kritisk rasteori, queerteori, postkolonial teori, intersektionella studier och så vidare – verkligen utesluter allt ifrågasättande av de egna axiomatiska utgångspunkterna på förhand, så påminner det inte så lite om hur den funktionalistiska sociologin beskrivits av sina kritiker, både rättmätigt och orättvist. Det är dubbelt ironiskt eftersom det också anses vara så att dessa samhällsvetenskapliga riktningar springer ur ett ifrågasättande av den blinda auktoriteten i den moderna vetenskapen.

Oavsett vad postmodernism är, så tycks det vara så att den inom ramen för moderniteten har förändrat moderniteten och den mänskliga förståelsen av moderniteten. I denna mening har Habermas fått rätt. Eftersom vetenskapen inte är den förtryckande struktur som gjorts gällande, och eftersom moderniteten också är ett positivt tillstånd som medger öppenhet och mångfald, har den moderna vetenskapen låtit postmodernismen frodas inom sina led. Detta är konstruktivt, och därmed användbart för fortsatt idéutveckling. Habermas sammanfattar: ”I stället för att ge upp moderniteten och dess projekt i sig, menar jag att vi borde lära av avvikelserna i modernitetsprojektet, och av misstagen i de överdrivna försöken att ogiltigförklara det.”⁴⁷ Är det inte precis vad som skett, och sker, inom stora delar av samhällsvetenskapen?

För sociologin innebär det att disciplinen inte behöver brytas upp och splittras bortom igenkännlighet (även om många nog skulle hävda att detta är vad som skett de senaste femtio-sextio åren), utan att postmodernismen kan användas som ett perspektiv bland andra, inom sociologin. Det förutsätter troligen att dess perspektiv och analysverktyg specificeras och konkretiseras. Trots otydligheten kring vad postmodernism egentligen betyder och innehåller på ett övergripande plan, så finns på en mer detaljerad nivå många användbara bidrag till teori- och metodutveckling.⁴⁸ Men det förutsätter också att sociologins klassiska eller funktionalistiska modernitetsteori inte avskaffas, utan att den ifrågasätts och problematiseras som ett led i en ständig prövning och omprövning av teser och etablerad kunskap, alltså som

⁴⁷ Habermas, *Die Moderne, ein unvollendetes Projekt*, s. 49.

⁴⁸ Se t.ex. Mats Alvesson, *Postmodernism och samhällsforskning* (Malmö: Liber, 2003); Hallonsten, *Modernitetens kritiska samvete*, s. 36ff.

del i disciplinens egen utveckling. Gränserna är inte tydliga, men diskussionen är relevant och användbar för att förstå vad postmodernitet och postmodernism är, i sociologisk mening.

Annorlunda uttryckt: I valet mellan balkanisering av sociologin, och en konstruktiv vidareutveckling av den som erkänner och använder dess klassiker – åtminstone Weber, Durkheim och Merton, men gärna också Spencer, Marx, Simmel och Parsons – är det tämligen enkelt att förespråka det senare. Särskilt eftersom det innefattar att både postmodern sociologi och postmodernitetens sociologi (för att använda Baumans begrepp), i den mån de kan användas som teoretiska perspektiv eller ramverk för en kritisk analys av moderniteten och dess livsvillkor och konsekvenser, välkomnas. Skulle det i stället handla om att ifrågasätta modernitetens hela idé, eller att ge upp modernitetens projekt och försöka upphäva moderniteten i sig (som om det vore möjligt inom en akademisk diskurs), då är det fråga om en destruktiv avart av en samhällsvetenskap som därmed rört sig långt från sin idé och sitt mål. Men det är det nog å andra sidan ingen seriös sociolog som menar.